

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-8-72-52>

УДК 37.014.542

Костюк Л.Б., Муляр Н.М.Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Анотація. У статті здійснено аналіз процесу формування соціальної ідентичності учня як результат взаємодії між суспільством і особистістю та соціальної компетентності дитини, як усвідомлення своєї приналежності до певної соціальної групи, співвіднесення особистості із цінностями, соціальними стандартами сучасного українського суспільства в умовах навчально-виховного процесу початкової школи. Теоретично обґрунтовано та висвітлено проблему формування соціальної ідентичності особистості та її соціальна компетентність в умовах сучасної початкової школи. Наголошено на тому, що проблема формування соціальної ідентичності та соціальної компетентності учнів початкової школи є інтегративною за своїм характером, а її реалізація має сприяти гармонізації процесу навчання, виховання та розвитку особистості учня. Автори звертають увагу на те, що у контексті активної демократизації українського суспільства соціальна ідентичність стає одним із важливих аспектів формування особистості дитини, а, отже, для її формування у відборі змісту освіти необхідні знання, які відображають усі види соціального досвіду, а також їх особистісно-ціннісне спрямування.

Ключові слова: ідентичність, соціальна ідентичність, освітня галузь, компетентність, соціальна компетентність.

Kostyuk Larysa, Mulyar Nataliya

Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko

FORMATION OF SOCIAL IDENTITY AND SOCIAL COMPETENCE OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN

Summary. The article gives the analysis of the process of formation of the social identity of the pupil as a result of interaction between society and personality. It also analyses the process of formation of the social competence of a child as an awareness of his or her belonging to a particular social group, correlation of personality with values, with social standards of modern Ukrainian society in the context of the educational process of primary school. The problem of formation of social identity and social competence of the personality within a modern primary school is theoretically substantiated and revealed. It is emphasized that the problem of formation of primary schoolchildren's social identity and social competence is integrative in its nature and its implementation should facilitate the harmonization of the process of education, upbringing and development of the personality of the pupil. The authors point out that social identity becomes one of the important aspects of the formation of a child's personality in the context of active democratization of Ukrainian society. Therefore, the formation of social identity requires the selection to the content of education such knowledge that reflect all types of social experience, as well as their personal and valuable orientation. At the same time, the socialization of a child is based on the formation of the concept of the Human «Ego» including ideas about one's abilities, appearance, physical strength, social significance, position in the family, in the class, among people, one's national identity and one's roots. It is detected in the person's actions, in one's positions, assessments, experiences, character traits, understanding them from the standpoint of morality, personal beliefs. The article reveals the importance of the use of the innovative educational technologies focused on the activities and personal creativity of pupils; in particular, work in groups, participation in social projects, role-playing games, doing collective tasks. All of these elements make possible the implementation of an activity approach in the educational process. Authors see further tasks of their research in the development of the technology of the formation of primary schoolchild's social identity on the basis of personality-oriented approach and implementation of the developed model into the practice of education.

Keywords: identity, social identity, educational field, competence, social competence.

Постановка проблеми. Економічні, політичні та соціальні трансформації, які відбулися в Україні за останні роки, викликали значні зміни в умовах і напрямках соціалізації молодого покоління. Реалії сьогодення потребують від особистості навичок швидкої адаптації до різноманітних явищ соціального середовища, вмінь приймати самостійні відповідальні рішення та долати життєві перепони, активізувати особистісний потенціал для самореалізації та самоствердження у різноманітних сферах людської життєдіяльності. Процес оновлення сучасної початкової школи розпочався із запровадження нового Державного стандарту початкової загальної

освіти [1]. Зміна освітньої парадигми, відображена у Законі України «Про освіту», обумовлює формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору [3]. Тому процес формування соціальної ідентичності як результат взаємодії між суспільством і особистістю та соціальна компетентність дитини, як усвідомлення своєї приналежності до певної соціальної групи, співвід-

несення особистості із цінностями, соціальними стандартами суспільства є актуальною проблемою для дослідження та реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що дослідження соціальної ідентичності має значне наукове надбання в контексті різних напрямків соціально-гуманітарних наук. Зокрема, це праці З. Фрейда, який започаткував соціопсихологічний напрям дослідження. На його думку ідентичність – це внутрішній світ, емоційні сили людини. Соціальний аспект ідентифікації – це прийняття соціальних норм як власних установок, як формування здатності до ототожнення з певною соціальною групою [9, с. 425–440]. Розглядаючи проблему соціальної ідентичності на рівні соціальних груп Е. Фромм визначив поняття соціального характеру, як сукупності рис, які є у більшості членів певної групи, і виникають внаслідок спільного способу життя та спільних переживань [10, с. 230]. Е. Еріксон обґрунтував багаторівневу структуру соціальної ідентичності та визначив її як почуття органічної належності індивіда до певної епохи [11, с. 675–679].

Проблема соціальної ідентичності є надзвичайно актуальною і для вітчизняної наукової думки. Варто відзначити монографію М.Т. Степико «Українська ідентичність: феномен і засади формування» де розглядається українська ідентичність як комплексне утворення таких складових як національна, етнічна та громадянська [8]. Актуальні аспекти соціальної ідентичності висвітлені у наукових дослідженнях Л.П. Нагорної «Регіональна ідентичність: український контекст» [6], М.А. Козловця «Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації» [5]. Проблеми соціальної ідентичності розглянуто у працях А.Ф. Карася [4] та Н.П. Гапон [2]. Процес соціальної ідентифікації індивіда в соціокультурному контексті розкритий у монографії О.Б. Сінкевич «Соціальні практики масової культури: ідентифікаційний дискурс» [7]. Зокрема феномен соціальної ідентичності визначено як «трирівневу структуру, котра включає в себе соціально-значущі ознаки:

- духовно-ментальні елементи (самооцінка та самоусвідомлення індивіда; ціннісно-нормативні установки, переконання та орієнтації; стиль та спосіб життя; групова свідомість як атрибут колективної ідентичності);

- соціальні елементи (статусна позиція індивіда в групі та відповідний набір рольових функцій; сукупність соціальних зв'язків, котрі формують поведінковий аспект ідентичності, як продукт соціалізації);

- матеріально-економічні елементи (доходи, власність, товари, котрі споживає індивід і котрі дають йому можливість демонструвати свою соціально-статусну приналежність [7, с. 177].

Проблеми соціалізації учнів початкової школи досліджують Т. Кравченко, В. Кравець, А. Капська, Н. Лавриченко, Л. Яценко та ін., дослідження різних аспектів формування соціальної компетентності містяться у роботах А. Бочагової, М. Докторович, А. Мудрик, Т. Самгіної та ін.

Виділення не вирішених раніше частин проблеми. Актуальність проблеми зумовлена об'єктивною потребою та соціальною вагою процесу формування соціальної ідентичності та со-

ціальної компетентності школярів для сучасного українського суспільства. Недостатня її розробленість у педагогічній науці, обмежені можливості традиційної виховної системи й нагальна потреба впровадження в шкільну практику визначили тему дослідження.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та висвітлення проблеми формування соціальної ідентичності особистості та її соціальна компетентність в умовах сучасної початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Поняття «ідентичність» в особистісному контексті розуміємо як унікальність. «Компетентність» розглядаємо як здатність приймати рішення й нести відповідальність за їх реалізацію у різних галузях людської діяльності, сукупність фізичних та інтелектуальних якостей людини і властивостей, необхідних для самостійного й ефективного виходу з різних життєвих ситуацій, створення відповідних умов конструктивної взаємодії з іншими. Соціальна ідентичність, як наслідок взаємодії між суспільством і особистістю, є усвідомленням своєї приналежності до певної соціальної групи, ототожненням з цінностями та соціальними стандартами суспільства, визнанням своєї приналежності до певної системи соціальних об'єктів при збереженні унікальності власного «Я». Під соціальною компетентністю розуміємо здатність особистості продуктивно співпрацювати з різними партнерами у групі та команді, виконувати різні ролі та функції у колективі. Соціальна ідентичність та соціальна компетентність особистості формується у процесі соціального виховання яке спрямоване на забезпечення гармонії суспільних і особистих інтересів, балансу між відповідальністю суспільства перед особистістю і особистості перед суспільством шляхом безпосередніх людських відносин, а також за допомогою спеціально створених для цієї мети суспільних інститутів.

Проблема формування соціальної ідентичності та соціальної компетентності учнів початкової школи є інтегративною за своїм характером. Вона передбачає підготовку дітей до елементарного спілкування на міжкультурному рівні в типових ситуаціях на основі комунікативного мінімуму початкової школи, який повинен включати певний обсяг країнознавчих та культурологічних знань. Реалізація цієї проблеми має сприяти гармонізації процесу навчання, виховання та розвитку особистості учня. Новий Державний стандарт початкової освіти визначає як одну із ключових соціальну компетентність, пов'язану з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, усвідомленням рівних прав і можливостей, повагу до прав інших осіб, уміння діяти в конфліктних ситуаціях, пов'язаних з різними проявами дискримінації, цінувати культурне розмаїття різних народів та ідентифікацію себе як громадянина України. Держстандартом, зокрема, визначено мету громадянської та історичної освітньої галузі: «формування... власної ідентичності та готовності до змін шляхом осмислення зв'язків між минулим і сучасним життям, толерантного ставлення до оточуючих, набуття досвіду життя в соціумі з урахуванням демократичних принципів» [1].

Вік початкової школи характеризується новою соціальною ситуацією розвитку, радикаль-

ною зміною місця дитини в системі суспільних стосунків. Соціальна компетентність передбачає свідоме і несвідоме ставлення до виконання особистістю її життєвих і соціальних ролей, вона пов'язана з самовдосконаленням людини. Вважаємо, що вчителю початкових класів важливо зосередити зусилля на оволодінні учнями технологіями життєвого успіху, вмінням контактувати з батьками, рідними, вчителями, однолітками та іншими людьми. Також надзвичайно важливими є розвиток уміння управляти собою, ставити мету, визначати сенс життя, попереджати і розв'язувати життєві конфлікти. У навчально-виховному процесі початкової школи необхідно забезпечити умови для стимулювання процесу духовного самовдосконалення, самовиховання, потреби допомагати іншим людям, оволодіння механізмами саморегуляції. Окреслені положення є основою для розроблення концепції розвитку соціальної ідентичності та формування соціальної компетентності дітей в умовах навчання початкової школи.

У контексті активної демократизації українського суспільства соціальна ідентичність стає одним із важливих аспектів формування особистості дитини. Для її формування у відборі змісту освіти необхідні знання, які відображають усі види соціального досвіду, а також їх особистісно-ціннісне спрямування. Чіткий перехід до суб'єкт-суб'єктних відносин, що дозволяє учневі реалізовувати свій потенціал та розвивати самобутні особливості, є основною тенденцією розвитку сучасної шкільної освіти. За таких умов дитина виступає суб'єктом соціальної практики, тобто використання набутих знань про способи соціальної активності у знайомих, змінених, нових педагогічних ситуаціях впливатиме на розвиток досвіду індивідуальної творчої діяльності. Соціалізація особистості як процес постає єдністю соціально-психологічної адаптації та активності. Доцільним, на нашу думку, є моделювання життєвих ситуацій, що ґрунтується на взаємодії учнів, їх співробітництві та кооперації, дає змогу задіяти не лише свідомість учня, але і його почуття, емоції, вольові якості. Такі технології навчання дозволяють: моделювати реалії соціокультурної ситуації, спільно вирішувати соціальні проблеми, застосовувати рольові ігри, створювати атмосферу співробітництва при підготовці і презентації соціальних проєктів, сприяти розвитку соціальної компетентності під час дебатів, формувати власну систему цінностей порівнюючи реалії різних культур.

Соціалізація дитини, що передбачає усвідомлення особливості і неповторності кожної людини, ґрунтується на формуванні поняття про Людське «Я», яке виражається у рисах характеру, поведінці та вчинках. На основі «образу Я» людина будує свої стосунки з іншими людьми, протиставляє себе іншим, але і нерозривно пов'язує себе з іншими. Вона може ставитись до себе так само, як і до інших: поважати і зневажати, любити і ненавидіти, розуміти і не розуміти себе. «Я-образ» включає уявлення про свої здібності, зовнішність, фізичну силу, соціальну значущість, становище в сім'ї, в класі, серед людей, свою національну приналежність, свої корені тощо. Реально «Я» виявляється у вчинках

людини, в її позиціях, оцінках, переживаннях, у рисах характеру. Кожна людина контролює свої дії, осмислює їх з позиції моралі, особистих переконань свого «Я». Правильність оцінок, серйозне ставлення до думки людей і групи допомагають вдосконалювати характер, виховувати такі якості, як власну гідність, скромність, самокритичність, самодисципліну тощо. Ставлення до самого себе багато в чому визначає прояв характеру: скромність, самокритичність повинні поєднуватись з почуттям гідності та усвідомлення своєї користі.

Важливе завдання початкової школи – виховувати в дітях моральне почуття, вести їх до справжньої духовності. У моральному вихованні слід спиратися на гуманістичну ідею про те, що людині від природи притаманне прагнення до добра, правди і краси. Навчально-виховний процес початкової школи має забезпечити формування у них системи моральних цінностей. Зокрема це: абсолютні цінності – загальнолюдські цінності, що мають універсальне значення та необмежену сферу застосування (доброта, правда, любов, чесність, гідність та ін.); національні цінності – є значущими для однієї нації, проте їх не завжди поділяють інші (патріотизм, почуття національної гідності, історична пам'ять тощо); громадянські цінності – ґрунтуються на визнанні гідності людей і характерні для демократичних суспільств (зокрема, права і свободи людини, обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, поваги до закону); сімейні цінності – моральні основи життя сім'ї (стосунки поколінь, закони подружньої вірності, піклування про дітей, пам'ять про предків та ін.). Сім'я є первинним фактором і середовищем соціалізації особистості. Моральні стосунки в сім'ї накладають відбиток на все життя людини, оскільки їх вплив пов'язаний, по-перше, із сильними переживаннями, по-друге, вони постійні, по-третє, у них закладаються підвалини всіх моральних ставлень до суспільства, до праці, до інших людей. Найефективнішим періодом у житті людини щодо формування моральних рис і якостей, що пояснюється віковими потребами й особливостями дітей, є вік початкової школи: зміна соціальної ситуації розвитку; перебудова всієї системи життєвого ставлення дитини до середовища, яке її оточує; активне формування самооцінки як компонента самосвідомості; емоційна вразливість, розвиток соціальних емоцій; відповідність віку до формування моральних норм шляхом наслідування поведінкових моделей дорослих, особливо вчителя тощо. Надзвичайно важливим є створення в класі атмосфери морально-психологічного комфорту або етичного тла навчання і виховання школярів (добррозичливість, взаєморозуміння, співробітництво). У віці початкової школи у дітей активно розвиваються соціальні емоції: самолюбство, почуття відповідальності, довіри до людей, здатність співчувати. Щоб ці соціальні емоції збагачувались, обов'язок вчителя – робити процес навчання радісним, емоційно приємним; створювати і формувати в дитячому колективі взаємини співпереживання, взаємопідтримки, розуміння і співчуття.

Формування соціальної ідентичності та соціальної компетентності учнів залежить від тих

освітніх технологій, які використовують педагоги в процесі навчання. Основу освітнього процесу мають становити інноваційні технології, зорієнтовані не тільки і не стільки на знанневий компонент, скільки на діяльність та особисту творчість. Важливу роль відіграє й опертя на життєвий досвід школярів. Важливим фактором соціалізації особистості, формування соціальної ідентичності та компетентності є її самореалізація через групу. Група – це та соціальна ніша, що забезпечує певний рівень комфорту, дозволяє учням набути навичок, які необхідні для спілкування та співпраці, стимулює роботу командою. Ідеї, котрі виробляються в групі, допомагають учасникам бути корисними одне одному, висловлення думок допомагає їм відчутти свої можливості та утвердитись у них. Моделювання ситуацій справжнього спілкування і організації взаємодії учнів у групах (у парах, у невеликих групах) має на меті спільне вирішення комунікативних задач. Методи навчання, які ґрунтуються на взаємодії учнів, їх співробітництві та кооперації, дають змогу задіяти не лише свідомість учня, але і його почуття, емоції, вольові якості. Створення відповідної соціокультурної ситуації дає можливість залучити учнів до активного використання певних соціальних та культурних навичок, допомагає їм зрозуміти особливості нового для них соціокультурного простору. Пропонуючи дітям такі форми роботи ми даємо їм можливість отримати нові враження, набути соціального досвіду і спілкування один з одним не так, як в ході звичайного шкільного життя. Ми можемо допомогти дітям відчутти єднання з іншими, учити співчуттю, допомогти справлятися зі своїми страхами і стресом, показати як можна жити без насильства, відкрити для себе мистецтво досягати внутрішньої гармонії й урівноваженості, розвинути в дітях почуття гумору тощо.

Формування ціннісних орієнтацій школяра багатоаспектне. Вчитель допомагає дитині розкрити неоднозначність впливу різноманітних умов, поєднати в єдине ціле множини процесів та накопичувати якомога більше прикладів таких діяльностей, які формують досвід: описати гарне в іншій людині; дати характеристику партнеру, визначити функцію об'єкта; розгорнути критичну характеристику явища, спробувати на щось подивитись з іншого боку, з іншої точки зору; передбачити різні варіанти розвитку подій тощо. Формуванню компетентності у певній сфері життя передують етапи практичної або творчої самореалізації учня. Це можуть бути презентації соціальних проектів, участь у колективних справах, іграх тощо. Лише через подолання пізнавальних утруднень, проблем, через власні дії учень набуває соціального досвіду. Навчальні завдання мають бути спрямованими на органі-

зацію пошуково-дослідницької роботи. Доцільно пропонувати для розв'язання прогностичні задачі типу: «Що буде, якщо...»; проектні завдання, які потребують планування спільних дій, розподілу ролей і досягнення бажаного результату. Таким чином діяльність учнів спрямовується на спільне вироблення правил, створення власного життєпису, накопичення інформації про людей, які досягли успіхів у житті. Серед різноманітних форм і методів соціального виховання важливе місце посідає гра як природний для школярів вид діяльності, де вони не тільки відображають реальне життя, а й перебудовують його, аналізують поведінку героїв. Так, в особливих ігрових умовах дитина має змогу моделювати систему соціальних відносин у наочно діючій формі, розвивати орієнтування в них. Обмаль досвіду взаємин потребує створення спеціальних виховних ситуацій, «запрограмованих» переживань. Під час обговорення ситуації перед школярами постає проблема морального вибору, що дає змогу їм можливі мотиви вчинків, поведінки, готує до вияву культури взаємин, спілкування у реальному житті.

Висновки і пропозиції. Отже, одним із важливих завдань сучасної початкової школи є створення оптимальних умов для соціального становлення й саморозвитку молодого покоління. Процес формування соціальної ідентичності надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною. Повноцінне формування особистості школяра не може позитивно реалізовуватися без соціокультурної основи. Всебічне виховання підростаючої особистості в наш час не має сенсу без соціальної компетентності. Ефективність виховання багатьох особистісних характеристик визначається реалізацією у виховному процесі діяльнісного підходу, відповідно до якого в структурі особистості виникають і закріплюються передусім ті новоутворення, у «конструюванні» яких дитина вкладає свої почуття, власну працю, енергію, конкретну дію, проявляючи цілеспрямовану активність. Результативність формування соціальної компетентності школярів досягається завдяки реалізації педагогічних технологій з урахуванням наступних педагогічних умов: особистісно-орієнтований підхід до виховання; врахування психологічних особливостей розвитку дітей; забезпечення можливостей прояву усвідомлених знань і набутих якостей у поведінці; підвищення професійної компетентності вчителів.

Розроблення технології формування соціальної ідентичності учнів початкової школи на основі особистісно-орієнтованого підходу, впровадження розробленої моделі в практику навчання та виховання, а також з'ясування педагогічних умов її ефективності – подальші завдання нашого дослідження.

Список літератури:

1. Державний стандарт початкової загальної освіти. URL: <https://www.pedrada.com.ua> (дата звернення: 17.08.2019).
2. Гапон Н.П. Гендер. Ідентичність. Суб'єктивність: філософські дискусії другої половини ХХ сторіччя : монографія. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. 446 с.
3. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38–39. 380 с.
4. Карась А.Ф. Громадянська ідентичність як українська перспектива. *Агора. Переосмислюючи демократію: Україна і світовий контекст*. Київ : Стило, 2011. С. 27–41.
5. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2009. 558 с.

6. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст : монографія. Київ : ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
7. Сінкевич Ольга Соціальні практики масової культури: ідентифікаційний дискурс : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. 360 с.
8. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІДС, 2011. 366 с.
9. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я [пер. с нем.]. Москва : Азбука-классика, 2008. 192 с.
10. Фромм Е. Мати чи бути? / Еріх Фромм [пер. з англ. О. Михайлової та А. Буряка]. Київ : Український письменник, 2010. 222 с.
11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис [пер. с англ.; общ. ред. и предисл. Толстых А.В.]. Москва : Издательская группа «Прогрес», 1996. 344 с.

References:

1. Derzhavnyi standart pochatkovoї zahalnoi osvity [State Standard of Primary General Education]. Available at: <https://www.pedrada.com.ua> (accessed 17 August 2019).
2. Hapon N.P. (2009). Identychnist. Subiektyvnist: filosofski dyskusii druhoї polovyny KhKh storichchia : monohrafiia [Identity. Subjectivity: Philosophical Discussions of the Second Half of the Twentieth Century : Monograph]. Lviv : Publ. Center of LNU named after Ivan Franko, 446 p. (in Ukrainian)
3. Verkhovna Rada of Ukraine (2017). Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [The Law of Ukraine «On Education»]. *News of the Verkhovna Rada*, no. 38–39, 380 p.
4. Karas A.F. (2011). Hromadianska identychnist yak ukrainska perspektyva [Civic identity as a Ukrainian perspective]. *Ahora. Pereosmysliuuchy demokratiuu: Ukraina i svitovyi kontekst* [Agora. Rethinking Democracy: Ukraine and the World Context]. Kyiv : Stylos, pp. 27–41. (in Ukrainian)
5. Kozlovets M.A. (2009). Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii : monohrafiia [The Phenomenon of National Identity: the Challenges of Globalization : Monograph]. Zhytomyr : Publ. of ZhSU named after Ivan Franko, 558 p. (in Ukrainian)
6. Nahorna L.P. (2008). Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst : monohrafiia [Regional Identity: Ukrainian Context : Monograph]. Kyiv : I.F. Kuras IPES of NAS of Ukraine, 405 p. (in Ukrainian)
7. Sinkevych Olha (2015). Sotsialni praktyky masovoi kultury: identyfikatsiyni dyskurs : monohrafiia [Social Practices of Mass Culture: Identification Discourse : Monograph]. Lviv : LNU named after Ivan Franko, 360 p. (in Ukrainian)
8. Stepyko M.T. (2011). Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia : monohrafiia [Ukrainian Identity: The Phenomenon and the Foundations of Formation : Monograph]. Kyiv : NISS, 366 p. (in Ukrainian)
9. Freid Z. (2008). Psikhohohiya mass i analiz chelovecheskoho Ya [Psychology of the Masses and the Analysis of the Human Me]. Moscow : The alphabet-classic, 192 p. (in Russian)
10. Fromm E. (2010). Maty chy buty? [To have or to be?]. Kyiv : Ukrainian writer, 222 p. (in Ukrainian)
11. Erikson E. (1996). Identichnost: yunost i krizis [Identity: youth and crisis]. Moscow : Progress, 344 p. (in Russian)